

УДК 159.922.73

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ДОВІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

*Теплюк Анна Анатоліївна,
аспірант
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Педагогічний інститут,
кафедра психології
м. Київ.*

Постановка проблеми. У психології існує низка проблем, підходи до яких визначаються діаметрально протилежними варіантами розв'язання. До них належить і проблема волі, яка є одним з найбільш загальних і суттєвих проявів суб'єктності людини. За відсутності умов розвитку вольової поведінки дитини у дошкільному періоді відбувається уповільнення процесу розвитку в дитини: стійкості й незалежності від випадкових зовнішніх обставин і утворюваних внутрішніх потягів; здатності «володіти собою»; активного ставлення до навколишньої дійсності (ініціювати будь-які починання, цілеспрямовано їх утілювати в життя, наполегливо долати перешкоди на шляху до успіху), що призводить до деформації зростаючої особистості, її творчої та перетворювальної функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало досліджень у загальній і віковій психології присвячено вивченню механізму розвитку довільної поведінки людини (О.В.Брушлинський, В.О.Іванніков, Є.П.Ільїн, Е.І.Рогов, О.Є.Субботін, М.Г.Ярошевський) і закономірностей розвитку довільності у дітей (І.Д.Бех, Л.О.Кожаріна, В.К.Котирло, В.І.Лубовський, О.Ю.Осадько, О.О.Смирнова). Аналіз літератури щодо проблеми розвитку довільної поведінки у дітей в онтогенезі дозволив з'ясувати, що більшість дослідників вивчали її розвиток у дітей дошкільного віку (Л.О.Кожаріна, В.К.Котирло, З.В.Мануйленко, О.О.Смирнова) або розвиток її окремих

Проблема сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 36. статей: структурних компонентів (Г.М.Бреслав, О.О.Бугрименко, Л.А.Венгер І.О.Кайдановська, Г.П.Лаврентьєва, Я.З.Неверович, Н.І.Непомняща, В.М.Переверзева, С.М.Рубцова, Н.М.Сафонова, Л.О.Шибицька, С.Г.Якобсон). Учені вважають вольову поведінку соціальним утворенням як за змістом, так і за механізмами її розвитку, а джерелом формування вольової поведінки – взаємодію дитини з навколишнім світом (Н. І. Гуткіна, Л. О. Кожаріна, В. К. Котирло, Г. О. Люблінська, З. В. Мануйленко, Н. І. Непомняща, О. О. Смирнова, Н. О. Циркун, Т. І. Шульга). При цьому багатьма авторами відзначаються виражені індивідуальні відмінності в успішності становлення вольової поведінки дітей (В. В. Давидов, Т. В. Драгунова, Д. Б. Ельконін, Л. В. Занков, Г. С. Костюк, Б. М. Теплов).

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні становлення довільної дії дитини дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підставою для вивчення волі в дошкільному віці стали спроби пошуку вітчизняними психологами вузлових понять, які б допомогли збагнути сутність її природи. Такий підхід допоміг би відійти від суто філософського осмислення волі до розуміння її значущості на конкретних вікових етапах психічного розвитку та становлення особистості. Воля являється детермінованим процесом. Детерміністичне розуміння волі підтверджено фізіологічними дослідженнями І.М.Сеченова та І.П.Павлова. У своїй праці «Рефлекси головного мозку» І.М.Сеченов розкрив механізм вольової дії, яка причинно обумовлена зовнішніми подразниками. Усі довільні рухи являються відзеркаленням, відбитком, ін. словами, рефлекторними. А воля – це діяльнісна сторона розуму і морального почуття [2, с. 114].

І.П. Павлов підкреслював, що механізм вольової дії – це умовний, асоціативний процес, який підпорядковується законам вищої нервової діяльності. На основі своїх досліджень І.П.Павлов зробив висновок, що довільні дії, які виникають внаслідок внутрішніх зусиль, обумовлені тим, що

Проблема сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 36. статей:
ділянка кори головного мозку, яка відповідає за рух, одночасно є і сенсорною ділянкою, подібною до зорової, слухової тощо.

Кінетичні клітини кори, вважав І.П.Павлов, мають зв'язок з усіма клітинами кори, вони є представниками як зовнішніх впливів, так і внутрішніх процесів в організмі. Це і стає базою для довільних рухів. Довільні дії детерміновані, як і всі інші дії людини, але, оскільки вони викликаються слідами в корі головного мозку від попередніх подразників, то інколи здається, що вони виникають самі по собі, без причини. Те, що ділянка руху кори великих півкуль головного мозку є одночасно і сенсорною, грає важливу роль в регуляції вольових дій [2, с. 114]. П.К.Анохін вказував що в процесі вольових дій від виконавчого апарату в кору головного мозку надходить інформація про характер дій (зворотна аферентація), де вона співставляється з образом запланованої дії, випереджаючи його результати. Таке зіставлення виконуваної дії з її образом, яке П.К.Анохін називав акцептором дії, допомагає уточненню рефлекторного акту у відповідності з тим, на що націлена людина [6, с. 108].

У вольовій діяльності розрізняють довільні і не довільні дії. Дія - одна з складових діяльності людини, що спонукається її мотивом і співвідноситься з певною метою. Цілісна дія (за теорією П.Я.Гальперіна) складається з трьох частин: орієнтовної основи, процесу виконання і процесу контролю. Дія - структурна одиниця поведінки, діяльності людини, що забезпечує його взаємодію з предметним світом. За психологічною будовою дія містить ціль, спосіб та умови виконання. За допомогою цілі попередньо визначається той результат, який досягається в кінці дії.

Довільні рухи більш складні, ніж не довільні, але, як вказували І.М.Сеченов та І.П.Павлов, принципової різниці в механізмі їх здійснення немає. Довільні рухи, як і не довільні, мають рефлекторний характер. Довільні дії виникають умовно-рефлекторним шляхом з не довільних рухів. У маленьких дітей усі рухи не довільні, але в результаті навчання і виховання

Проблема сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 36. статей:
діти поступово оволодівають ними, вчаться свідомо направляти свої рухи та керувати ними.

Коли не довільний рух усвідомлюється та здійснюється цілеспрямовано, він стає вольовим (довільним усвідомленим). Такі рухи, як постукування пальцями по столу можуть бути не довільними, не усвідомлюваними, але можуть стати і довільними, якщо це робиться навмисно, з певною метою, наприклад, щоб відбивати такт під час співу або навчання музиці. Довільні рухи в результаті багаторазового повторення стають настільки звичними, що ми виконуємо їх автоматично, наприклад, при навчанні письму або музиці кожен рух руки виконується свідомо, але, навчившись писати або грати, ми виконуємо ці рухи уже автоматично.

Виготський Л.С. розглядав вольову поведінку соціальною як за змістом, так і за механізмами. Провідну роль у соціальній зумовленості волі він вбачав у мовленнєвому спілкуванні дитини з дорослим. Спочатку дорослі за допомогою слова регулюють поведінку дитини, а поступово дитина сама починає регулювати її. Слово стає не тільки засобом спілкування, але й засобом організації своєї поведінки [5, с. 232].

І.П. Павлов наголошував, що слова пов'язані з усіма зовнішніми подразниками, які надходять до кори великих півкуль головного мозку. Тому за допомогою слова можна викликати усі ті дії, що і за допомогою зовнішніх подразників. Слово, замінюючи конкретні подразники, грає ту ж роль, що і подразники першої сигнальної системи, викликаючи потрібні рухи та дії. Таким чином, вольові рухи та дії закладені на взаємодії першої і другої сигнальних систем.

Друга сигнальна система, мова, відіграє ведучу роль в складній вольовій діяльності. Вона є основою свідомого керівництва людини своєю діяльністю. Але мовні сигнали стають способом довільної діяльності не тоді, коли слово просто замінює зовнішній подразник, а тоді, коли воно стає способом внутрішнього аналізу цього подразника. В таких випадках аналіз стає предметом внутрішньої мови. Внаслідок такого аналізу подразника,

Проблема сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 36. статей: внутрішня мова, або, за висловом І. П. Павлова, мова «наодинці з самим собою», відіграє роль внутрішнього, центрального «пускового сигналу» для вольових дій, таких дій, які витікають з кори великих півкуль головного мозку [1, с. 203].

Рубінштейн С.Л. вважав, що для виконання вольової дії дитина повинна насамперед оволодіти своїм тілом, довільними рухами. Початок їх розвитку полягає у розкритті дитиною зв'язку своїх імпульсивних рухів і з певними сприйманнями їх результатами: рука випадково наштовхується на брязкальце, а згодом спеціально тягнеться до нього. Виникає розуміння, що поява вольової дії можлива лише на основі вольової діяльності. Довільність як здатність володіти собою, за Л.С. Виготським, виступає психологічним засобом здійснення вольової поведінки, механізмом, що зумовлює виникнення свідомого зусилля, мобілізуючого на подолання перешкод [4, с. 119].

В дошкільному віці проходить становлення довільної дії. Дитина оволодіває цілеспрямованістю, плануванням, контролем. Довільна дія починається з встановлення цілі. Елементарна цілеспрямованість спостерігається вже у немовляти (А.В. Запорожець Н.М. Щелованов). Немовля тягнеться до іграшки, що зацікавила його, шукає її, якщо вона виходить за межі його зору. Але такі цілі задаються ззовні (предметом).

З розвитком самостійності у малюка вже у ранньому дитинстві (у віці приблизно двох років) виникає потяг до цілі, але досягається вона лише з допомогою дорослого. Зародження особистісних бажань призводить до появи «внутрішньої» цілеспрямованості, обумовленої прагненнями і потребами самого малюка. Але у дошкільника цілеспрямованість проявляється скоріше у постановці, ніж у досягненні цілі. Під впливом зовнішніх обставин та ситуації малюк легко відмовляється від задуму й замінює його іншим.

У дошкільника цілепокладання розвивається в напрямі самостійної, ініціативної постановки цілей, які з віком змінюються і за змістом. Молодші

Проблема сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 36. статей:
дошкільники ставлять цілі, пов'язані зі своїми особистими інтересами та
хвилинними бажаннями. А старші можуть ставити цілі, важливі не тільки
для них, але і для оточуючих. Як підкреслював Л.С. Виготський, найбільш
характерним для вольової дії є вільний вибір цілі, своєї поведінки,
обумовлений не зовнішніми обставинами, а мотивований самою дитиною.
Мотив, спонукаючи дітей до діяльності, пояснює, чому обрана та чи інша
ціль [3, с. 255].

Приблизно з трьох років поведінка дитини все частіше спонукається
мотивами, котрі, змінюючи один одного, підкріплюються або вступають в
конфлікт. У дошкільному віці складаються співвідношення мотивів одного з
одним – їх співпідпорядкованість. Виділяється головний мотив, який
обумовлює поведінку дошкільника, підпорядковуючи собі інші мотиви.
Необхідно підкреслити, що система мотивів легко порушується під впливом
яскравого емоційного спонукання, що призводить до порушення добре
відомих правил. Наприклад, малюк, поспішаючи подивитись, який
подарунок принесла бабуся, забуває з нею привітатись, хоч в інших
ситуаціях він завжди вітався з дорослими та однолітками.

На основі співпідпорядкованості мотивів у малюка з'являється
можливість підпорядковувати свої дії віддаленому мотиву (А.Н.Леонтьєв).
Наприклад, зробити малюнок, щоб порадувати маму на майбутньому святі.
Тобто поведінка дитини починає опосередковуватись ідеальним уявним
взірцем («Як зрадіє мама, отримавши малюнок в подарунок»). Зв'язок
спонукань з уявою про предмет чи ситуацію дає можливість віднести дію на
майбутнє.

Співпідпорядкованість мотивів діється на основі їх боротьби. В
ранньому дитинстві боротьба мотивів та, відповідно, їх
співпідпорядкованість відсутні. В ранньому дитинстві малюк просто
підпорядковується більш сильному мотиву. Приваблива ціль безпосередньо
викликає у нього дію. Дошкільник усвідомлює боротьбу мотивів як
внутрішній конфлікт, переживає його, розуміючи необхідність вибору.

Співпідпорядкованість мотивів у дошкільника, як показали дослідження А.Н. Леонтьєва, спершу відбувається в безпосередній соціальній ситуації спілкування з дорослим. Співвідношення мотивів задається вимогою старшого та контролюється дорослим. І лише пізніше співпідпорядкованість мотивів з'являється тоді, коли цього вимагають об'єктивні обставини. Тепер дошкільник може прагнути до досягнення непривабливої цілі заради чогось іншого, значущого для нього. Або може відмовитися від чогось неприємного, щоб досягти більш важливого чи уникнути небажаного. В результаті цього окремі дії дитини отримують складний, неначе відображений сенс [6, с. 106].

Таким чином поведінка дитини перетворюється в особистісне, що виходить за межі ситуативного, втрачає свою безпосередність. Воно спрямовується уявою про предмет, а не самим предметом, тобто з'являється ідеальна мотивація, наприклад, мотивом стає моральна норма. Мотиви молодшого дошкільника імпульсивні та неусвідомлені. Вони, головним чином, пов'язані з предметною діяльністю та спілкуванням з дорослими. Розширення меж життєдіяльності дошкільника призводить до розвитку мотивів, що торкаються сфери відношення до оточуючого світу, іншим людям та самому собі. Мотиви дошкільника стають не тільки різноманітнішими, вони усвідомлюються дітьми та набувають різну спонукальну силу. У дітей 3-7 років яскраво виявлена цікавість до змісту та процесу нових видів діяльності: малюванню, праці, конструюванню та особливо до гри. Ігрові мотиви зберігають значну спонукальну силу на протязі всього дошкільного віку. Під цим розуміється намагання дитини «входити» в уявну ситуацію та діяти у відповідності до її законів. Тому в дидактичній грі знання засвоюються найбільш успішно, а створення уявної ситуації полегшує виконання вимог дорослого. В дошкільному дитинстві у дітей розвивається цікавість до нових, більш важливих, більш «дорослих» видах діяльності (читанню та рахуванню) та намагання їх виконувати, що викликано формуванням передумов учбової діяльності.

У віці 3-6 років інтенсивно розвиваються пізнавальні мотиви. Згідно даних Н.М. Матюшиної та А.Н. Голубевої, в 3-4 роки пізнавальні задачі діти часто підміняють ігровими. А у дітей 4-7 років спостерігається наполегливість і при вирішуванні розумових задач, яка поступово підвищується. У старших дошкільників пізнавальні мотиви все більше відокремлюються від ігрових. У старшому дошкільному віці під час дидактичної гри пізнавальні мотиви виходять на перший план. Діти отримують задоволення від вирішення не тільки ігрової, але і розумової задачі, від інтелектуальних зусиль, за допомогою яких ці задачі вирішувались. У сфері відношення до самого себе у дошкільника різко підвищується намагання до самоствердження та визнання, що зумовлено потребою усвідомити свою особистісну значимість, цінність, унікальність. І чим більш старша дитина, тим важливіше для неї визнання не тільки дорослих, але й інших дітей. Мотиви, що пов'язані з бажанням дитини отримати визнання, проявляються (у віці 4-7 років) в змагальності, суперництві. Дошкільники бажають буди кращими, ніж інші діти, завжди досягати хороших результатів у діяльності [6, с. 105].

Наближаючись до 6 років дитина починає більш адекватно відноситись до своїх досягнень та бачити успіхи інших дітей. Якщо мотиви, пов'язані з намаганнями дитини добитися визнання серед дорослих та дітей, не задовольняються, якщо дитину постійно лають або не помічають, дають образливі прізвиська, не беруть у гру та т.п., у неї можуть проявлятися асоціальні форми поведінки, що призводять до порушення правил. Дитина намагається за допомогою негативних дій звернути на себе увагу інших людей. Старші дошкільнята намагаються підтримувати позитивні взаємовідносини з однолітками та виконувати спільну діяльність. При цьому мотиви спілкування з товаришами у дітей 5-6 років настільки сильні, що дитина часто відмовляється від своїх особистих інтересів для того, щоб підтримати контакти, наприклад, погоджується на непривабливу роль, відмовляється від іграшки.

Інтерес дошкільника до світу дорослих розширюється, більш яскраво, ніж у ранньому дитинстві проявляється бажання приєднатися до нього, діяти як дорослий. Ці безумовно позитивні мотиви можуть призводити до порушень дитиною правил поведінки, до дій, які засуджуються дорослими. Враховуючи високу спонукальну силу мотивів, пов'язаних з бажанням бути як дорослий, необхідно показати малюку, де і як можна проявляти свою «дорослість», доручити йому яку-небудь не образливу, але серйозну і поважну справу, «яку без нього ніхто не зможе зробити добре». А оцінюючи його вчинок, на перший погляд безумовно негативний, необхідно перед усе встановити мотив, що його викликав.

Важливішим надбанням у мотиваційній сфері дошкільників, поряд з підпорядкуванням мотивів, проявляється розвиток моральних мотивів. У 3-4 роки моральні мотиви або відсутні, або лише невиразно впливають на результат боротьби мотивів. У 4-5 років вони вже притаманні значній частині малюків. А у віці 5-6 років моральні мотиви стають особливо дієвими. До семи років моральні мотиви стають визначальними за своєю спонукальною силою. Іншими словами соціальні вимоги перетворюються на потреби самої дитини. Але протягом усього дошкільного віку зберігаються наступні особливості боротьби мотивів. Дитина, як і раніше коїть багато імпульсивних дій, під впливом сильних емоцій. Для старшого дошкільника можливе придушення афекту, хоча із труднощами. Важко долаються мотиви, пов'язані з органічними потребами, найбільш яскраво виникає конфлікт поміж суспільними та особистими мотивами, вибір з поміж них гостро переживається дитиною.

Дошкільник здатний прикладати вольове зусилля для досягнення цілі. Розвивається цілеспрямованість як вольова якість та важлива риса характеру. Утримування та досягнення цілі залежить від ряду умов. По-перше, від складності задачі та тривалості її виконання. Якщо завдання складне, необхідні додаткові підкріплення у вигляді вказівок, питань, порад дорослого чи наглядної підтримки. По-друге, від успіхів та невдач в діяльності. Бо ж

Проблема сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 36. статей:

результат – це наглядне підкріплення вольового вчинку. У 3-4 роки успіхи та невдачі не впливають на вольову дію дитини. Середні дошкільники переживають успіх чи неуспіх у своїй діяльності. Невдачі впливають на неї негативно і не стимулюють наполегливість. А успіх завжди впливає позитивно. Більш складне співвідношення характерне для дітей 5-7 років. Успіх стимулює долання труднощів. А не доведення діла до кінця оцінюється старшими дошкільниками негативно (Н.М. Матюшина, А.Н. Голубєва). По-третє, від відношення дорослого, який дає оцінку діям дитини. Об'єктивна, доброзичлива оцінка дорослого допомагає малюку мобілізувати свої сили та досягти результату. По-четверте, від уміння уявити собі майбутнє відношення до результату своєї діяльності (Н.І. Непомняща). Наприклад, виготовлення килимків з паперу було більш успішним, коли дорослий або інші діти ставили вимоги до цих подарунків від імені осіб, для яких ці подарунки виготовлялись. По-п'яте, від мотивації цілі, від співвідношення мотивів та цілі. Успішніше дошкільник досягає цілі при ігровій мотивації, а також коли ставиться найбільш близька ціль. (Я.З. Неверович, вивчаючи вплив різних мотивів на діяльність дошкільників, показала, що вона була більш активною, коли діти виготовляли прапорець для малюків, а салфетку для мами), діти часто не доводили справу до кінця, постійно відволікались. Вони не розуміли, навіщо мамі прапорець, а малюкам – салфетка.) Поступово дошкільник переходить до внутрішнього регулювання вчинків, які стають довільними.

Висновки. Отже, процес становлення довільної поведінки на етапі становлення дошкільного дитинства зумовлюється синхронізацією рівнів розвитку її мотиваційного та регуляційного компонентів у різних видах дитячої активності та проявляється через індивідуальні характеристики змісту довільних дій старших дошкільників.

Проблема сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – 36. статей:

Резюме. У статті висвітлені основні теоретичні аспекти детерміністичного розуміння довільних та не довільних дій дитини; вікові особливості становлення довільної поведінки; підкреслена первинність дошкільного віку у розвитку вольової сфери дитини та роль дорослого у формуванні дитячої довільності; розкриті умови утримання дошкільником вольового зусилля для досягнення цілі.

Ключові слова: воля, вольова дія, вольове зусилля, довільна дія, дошкільник.

Резюме. В статье раскрыты основные теоретические аспекты детерминистического понимания произвольных та не произвольных действий ребенка; возрастные особенности становления произвольного поведения; подчеркнута первичность дошкольного возраста в развитии волевой сферы ребенка и роль взрослого в формировании детской произвольности; раскрыты условия содержания дошкольником волевого усилия для достижения цели.

Ключевые слова: волевое действие, волевое усилие, произвольное действие, дошкольник.

Resume. The article outlines the main theoretical aspects of deterministic understanding of random and not arbitrary actions of the child, the age characteristics of the formation of arbitrary behavior, underlined the primacy of school age in the development of volitional child and adult role in shaping children's arbitrariness, exposed conditions preschooler volitional efforts to achieve the goals.

Keywords: volitional action, voluntary exertion , arbitrary action preschooler.

Список використаних джерел

1. Бех І.Д. Від волі до особистості / І.Д. Бех. – К.: Україна – Віта, 1995. – 202 с.
2. Літвін Л.І. Вольова поведінка дитини-дошкільника: індивідуальний аспект розвитку / Л.І. Літвін // Актуальні проблеми психології: зб. наук. ст. / за заг. ред. С.Д. Максименка – К.: Нора – прінт, 2001. – Том IV. Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання та виховання. – С.112-117.
3. Соловйова Л.І. Дослідження індивідуальних характеристик проявів вольової поведінки старших дошкільників / Л.І. Соловйова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [гол. ред. С.Д. Максименка]. – К.: Срібна хвиля, 2012. – Том IV. Психологія дошкільника. – С.254-268.
4. Суровцева А.В. Воспитание воли детей / А.В. Суровцева. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1952. – 119 с.
5. Цыркун Н.А. Развитие воли у дошкольников / Н.А. Цыркун. – Минск. Нар. Аскета, 1991. – 232 с.
6. Шульга Т.И. Проблемы волевой регуляции в онтогенезе / Т.И. Шульга // Вопросы психологии. – 1994. - №1. – С. 105-110.